

J.C.G.M. JANSEN

HARMONISATIE VAN REGIONALE ECONOMIEËN IN DE JAREN 1950-1995¹

Wie zich bezint op de gevolgen van recente structurele veranderingen in de Euregionale economieën heeft te maken met buitengewone gecompliceerde processen. Om te bepalen hoe die kunnen worden opgevangen en daarmee optimale resultaten kunnen worden bereikt is het zaak het economische veranderingsproces precies te analyseren.

Al bijna veertig jaar worden pogingen ondernomen de analyse van economische groeiprocessen en sociaal-culturele veranderingen in de westerse wereld te baseren op een uniforme standaard.² Kuznets' pleidooi uit te gaan van nationale en regionale data betreffende het inkomen per hoofd van de bevolking om verschillen in economische en sociale ontwikkeling te verklaren, leverde een techniek op die resultaten beloofde.³ Helaas moet daar onmiddellijk aan worden toegevoegd dat het beschikbare cijfermateriaal van zeer onderscheiden kwaliteit is. Over de landsgrenzen heen doen zich wezenlijke verschillen voor in de betekenis van de beschikbare data. Dat is ook in de Euregio Maas-Rijn het geval. Zo speelt op laag aggregatieniveau - dat van de Kreis - in de Bondsrepubliek het verschil tussen stad en platteland een rol, wat in Nederland en België, waar provincies en economisch-geografische gebieden de maateenheden vormen, niet het geval is. De opmerkingen in de statistische publicaties over het bij de bepaling van het besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking al dan niet meetellen van een deel van de overdrachtsinkomens, zoals de kinderbijslag in België en de studiefinanciering in Nederland, leveren complicaties op. Het is niet eenvoudig de cijfers op te schonen, al zijn de verschillen voor het tijdvak 1950-1990 van geringer belang dan in het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste helft van de

¹ Voordracht, uitgesproken tijdens het congres "Les assises transfrontalières de la recherche en Euregio", gehouden te Luik op 23 en 24 november 1995.

² J. Viner, *The long view and the short*, Glencoe 1958, pp. 112-113.

³ S. Kuznets, *Economic growth and structure*, New York 1965; S. Kuznets, *Modern economic growth : rate, structure and spread*, New Haven 1966.

twintigste eeuw. Vooral de oude cijfers zijn meer dan een beetje discreetabel.⁴ Zonder grondige bewerking zijn de door het Nationaal Instituut voor de Statistiek, het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Statistisch Amt Nordrhein Westfalens gepubliceerde inkomenscijfers niet bruikbaar voor het bepalen van de hoogte van inkomensverschillen binnen de Euregio Maas-Rijn. Wel is het mogelijk het probleem te ondervangen. Wanneer blijkt dat zelfs in gebrekkige cijferreeksen diachronisch steeds eenzelfde tendens aanwezig is, kan slechts sprake zijn van een zeer hoge mate van overeenkomst in ontwikkelingen. De grote lijn wordt kennelijk niet aangetast door diverse verschillen in het verzamelde materiaal. Alleen de relatieve consistentie van de data kan niet in twijfel worden getrokken.⁵ Dit geldt met name voor de spreiding in de uitkomsten. In de clusters per capita inkomens die ons ter beschikking staan, treedt een daling van de spreiding nadrukkelijk aan de dag. Sinds 1950 liep de spreiding van de per capita inkomens tussen de provincies in Nederland en België aanzienlijk terug. In België daalde de standaarddeviatie van de per capita inkomens naar provincie van 20 in 1950 naar 9 in 1993, dat wil zeggen met 54%. Voorsprongen werden kleiner, achterstanden namen af. De provincie Brabant leverde 60% van haar voorsprong in. Luik zag zijn voorsprong uit 1950 in 1991 zelfs in een kleine achterstand verkeren. Limburg en de beide Vlaanderens wonnen aanzienlijk aan welvaart. De Limburgers, in 1950 hekkensluiter van de welvaartsreeks met een achterstand van 34% op het Rijksgemiddelde, wisten vier-vijfde deel van deze achterstand goed te maken. Oost-Vlaanderen dat in 1950 nog een negatief welvaartsverschil van 24% liet zien, behoort thans tot de drie provincies met een netto fiscaal inkomen per inwoner boven het Rijksgemiddelde.⁶ Sedert het midden van de jaren tachtig boetten de Waalse provincies in niet geringe mate aan welvaart in ten opzichte van de Vlaamse provincies. Als gevolg daarvan stagneerde sedert 1987 de regionale inkomensharmonisatie in België, die bijzonder sterk was ge-

⁴ W.J. Baumol, Productivity growth, convergence and welfare : what the long-run data show, in: *The American Economic Review*, 76(1986), p. 1073.

⁵ N.F.R. Crafts, Gross national product in Europe 1870-1910 : some new estimates, in: *Explorations in economic history*, 20(1983), p. 390, en Baumol, Productivity growth, p. 1073.

⁶ Bijlage Ia.

weest tussen 1973 en 1982. Zij viel terug van 3,8% per jaar in het decennium 1973-1982 naar -/ 0,5% in de jaren 1987-1991. Vermoedelijke oorzaak is dat Wallonië er niet in slaagt op eigen kracht zijn structurele problemen op te lossen.

In Nederland trad de inkomensnivellering al sedert 1910 op. De spreiding van de provinciale inkomensverschillen werd tussen 1910 en 1950 gehalveerd. Van 1950 tot 1989, het meest recent jaar waarover cijfers beschikbaar zijn, volgde opnieuw een halvering. De standaarddeviatie daalde van 25 in 1910 via 12 in 1950 naar 6% in 1989. De randstedelijke provincies leverden ononderbroken een deel van hun voorsprong in. Noord-Brabant en Limburg slaagden erin hun zeer aanzienlijke achterstanden vrijwel volledig weg te werken. In de vijf noordoostelijke provincies was het inhaaleffect tussen 1910 en 1950 aanzienlijk; daarna trad - behoudens wat Drenthe betreft - stagnatie op.⁷ Een verschuiving in de rangorde op de welvaarts ladder heeft zich in Nederland pas na heel lange tijd voorgedaan. In de negentiende eeuw bengelden Drenthe, Noord-Brabant en Limburg onderaan. Tussen 1950 en 1974 werden de noordelijke en oostelijke provincies de een na de ander ingehaald, pas in het laatste decennium is de welvaart van Limburg en Noord-Brabant zo'n 5% boven die in het noorden en oosten van het land gaan uitstijgen. Belangrijkste oorzaak lijkt hier een geringere participatie van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces: de verschillen in inkomen per belastingplichtige tussen Noord- en Oost-Nederland enerzijds en Zuid-Nederland anderzijds zijn verwaarloosbaar klein.

De statistiek van Nordrhein-Westfalen vermeldt sedert 1950 van jaar tot jaar welvaartsindicatoren naar Regierungsbezirk, Kreisfreie Stadt en Kreis. Het zijn cijfers van sterk verschillende zeggingskracht. Steden en Kreisen zijn onvergelijkbaar omdat de toenemende betekenis van de dienstensector de urbanisatie krachtig stimuleert. Op het niveau van het Regierungsbezirk, de kleinste geografische eenheid waarin stad en platteland beide zijn gerepresenteerd, daalde de spreiding aanzienlijk van 16 in 1951 - ongeveer midden tussen de spreiding in België en Nederland - naar 6 in

⁷ Bijlage Ib.

1991, hetzelfde getal als in Nederland wordt aangetroffen, iets lager dan het Belgisch gemiddelde.⁸

Ook op Kreisniveau waar de spreiding vanzelfsprekend veel groter was omdat stad en platteland er separaat worden beschreven, deed de scherpe daling van de spreiding zich tenminste binnen het Regierungsbezirk Köln nadrukkelijk voor. Zij daalde daar van 27 in 1951 naar 10 à 12 in de jaren 1984-1991. Op Kreisniveau was de daling naar het zich laat aanzien vooral in de periode 1966-1984 fors. Hoogstwaarschijnlijk was dat een gevolg van het ruimtelijk ordeningsbeleid dat sinds 1960 nadrukkelijk was gericht op een betere verdeling van economie en bevolking over de verschillende landsdelen.⁹ De gevolgen daarvan werden met een vertraging van vijf jaar in de welvaartscijfers zichtbaar. De steden Bonn, Keulen en Aken verloren een aanzienlijk deel van hun voorsprong. De Landkreise Aachen, Düren, Heinsberg en Euskirchen haalden flink wat achterstand in. Die moeten zij in belangrijke mate tussen 1910 en 1950 hebben opgelopen na een langzame verslechtering van hun relatieve positie in de jaren 1860-1910 als gevolg van een achterblijven van de verkeersinfrastructuur.¹⁰ Na 1980 treedt opnieuw een verslechtering in, ditmaal als gevolg van concentratie van nieuwe - vaak nog kleine - innovatieve bedrijven in de steden. Het lijkt geen twijfel: binnen elk van de drie in beschouwing genomen landen heeft zich regionale harmonisatie voorgedaan, alle tijdelijke afwijkingen van zeer verscheiden aard ten spijt. Dit wil evenwel nog niet zeggen dat ook over de grenzen heen de verschillen afnamen. Zoiets zou zelfs uitzonderlijk zijn. Het is voorgekomen dat tussen grensregio's, behorend tot regionaal harmoniserende staten, grote sectorale verschillen werden aangetroffen met tegengestelde effecten op de inkomensniveaus aan weerszijden van de grenzen. Ook speelde soms de wet van Thünen een rol. Zo was in Nederland de harmonisatie tussen 1910 en 1950 krachtig omdat producenten gedwongen werden afzet te zoeken in de stedelijke centra van het eigen land. Het ging vooral in het begin om louter

⁸ Bijlage Ic.

⁹ R. Ritzerfeld, *Die strukturelle Neuorientierung des Heinsberger Raumes*, Wiesbaden 1995, pp. 253-254.

¹⁰ F.B. Tipton, *Regional variations in the economic development of Germany during the nineteenth century*, Middletown 1976, pp. 189-193.

inpassingen in een nationale economie die steeds groter verschillen vertoonde met het buitenland.¹¹

Anders wordt het pas als tegelijk met de regionale economieën ook de nationale economieën uniformeren, een oude droom. In heel het industrialisatietijdperk hebben achterblijvers pogingen ondernomen achterstanden in te halen. In de negentiende eeuw bezag het continent met lede ogen de voorsprong van Engeland. De ene staat na de andere begon aan een inhaalrace. Tussen de beide wereldoorlogen spurte de een na de ander Groot-Brittannië voorbij om zich te koesteren in de schaduw van de Verenigde Staten in de hoop eens ook dit land de loef af te steken.¹² Abramovitz, Baumol, Easterlin en North hebben aan de hand van de per capita inkomens in geïndustrialiseerde staten aangetoond dat al voor de Tweede Wereldoorlog sprake was van convergentie.¹³ Zij gebruiken voor de uniformering van welvaart tussen staten een ander woord dan wij voor de harmonisatie binnen landen voorstelden. Hun afwijkende terminologie komt van pas: hier geen inpassingsverschijnselen, maar louter inhaaleffecten. Het blijft zinvol onderscheid te maken tussen regionale harmonisatie en nationale convergentie.

Sedert 1950 was de convergentie in een deel van Europa sterk. Door Maddison¹⁴ en Good¹⁵ recent gepubliceerde cijfers maken het mogelijk de jaren 1950 en 1987 met elkaar te vergelijken. Hun

¹¹ J.C.G.M. Jansen, Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.)(Maastrandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, p. 199, en J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910 : een nieuwe visie op de oude landbouw*, Wageningen 1987, p. 666.

¹² A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in historical perspective*, Cambridge Mass 1962; R. Sylla and G. Toniolo (eds.), *Patterns of European industrialisation*, London 1991, pp. 9-14.

¹³ Baumol, Productivity growth, pp. 1073-1084; M. Abramovitz, Catching up, forging ahead and falling behind, in: *Journal of economic history*, 46(1984), pp. 385-406; R.A. Easterlin, Regional income trends 1840-1950, in: *The reinterpretation of American Economic History* / ed. by R.W. Fogel and S.L. Engerman, New York 1971, pp. 38-49; D.C. North, Location theory and regional economic growth, in: *Regional development and planning : a reader* / ed. by J. Friedman and W. Alonso, Cambridge Mass 1965, pp. 240-255.

¹⁴ A. Maddison, *Dynamic forces in capitalist development : a long run comparative view*, Oxford 1991.

¹⁵ D.F. Good, The economic lag of central and eastern Europe, in: *The Journal of Economic History*, 54(1994), p. 886.

uitkomsten maken duidelijk dat het niet om een mondiaal verschijnsel gaat. Van globalisering van economieën is geen sprake, wél van regionalisering.¹⁶ In Oost-Europa heeft het fenomeen zich slechts in geringe mate voorgedaan. De inkomensspreiding was en is er hoog. Binnen de staten van de Europese Unie volgens zijn huidige grenzen is de convergentie daarentegen aanzienlijk. De spreiding daalde van 29 punten - het nationale harmonisatieniveau uit de eerste tachtig jaar van de negentiende eeuw - naar 15 punten, een spreidingsgetal dat binnen Nederland, België en Nordrhein-Westfalen kort voor of direct na de Tweede Wereldoorlog wordt aangetroffen. Dat betekent evenwel niet dat de convergentie een of meer generaties achter de harmonisatie aanhinkt. Het achterblijven van de Zuid-Europese economieën vormt de oorzaak van de nog altijd grote welvaartsspreiding in de Europese Unie. Buitengewoon sterk was de convergentie in Noordwest-Europa. Groot-Brittannië, Nederland, België, Frankrijk, de Bondsrepubliek en Denemarken kenden in 1950 nog aanzienlijke welvaartsverschillen: het spreidingsgetal was dat jaar 22. In 1987 bedroeg het onderlinge verschil nog slechts vijf à zes punten. Dit getal wordt niet hoger wanneer aan de lijst een viertal landen uit dezelfde regio wordt toegevoegd die in 1987 nog geen lid van de Europese Gemeenschap waren, te weten Zweden, Zwitserland, Oostenrijk en Finland.¹⁷ Kennelijk was de convergentie geen direct uitvloeisel van gemeenschappelijk economisch beleid. Dat geldt ook voor de harmonisatie. Recent onderzoek wees uit dat de invloed van fiscale maatregelen en een sociaal beleid gericht op verbetering van inkomensverdeling gemakkelijk wordt overschat.¹⁸ Het gaat, naar de mening van het gros van de economen die aandacht besteedden aan het fenomeen, om indirecte gevolgen van het gevoerde beleid. Van regeringen werd omstreeks 1950 verwacht dat zij, indien achterstandsituaties bestonden, de industrialisatie krachtig bevorderden en tegelijk maatregelen namen die de sociale stabiliteit ten goede kwamen.¹⁹ In het bijzonder dienden de marktomstandighe-

¹⁶ Cfr. W. Ruijgrok en R. van Tulder, *The logic of international restructuring*, London 1995, besproken in NRC-Handelsblad d.d. 03-11-1995.

¹⁷ Cfr. bijlage II.

¹⁸ J.G. Wilkinson, *Inequality, poverty and history : the Kuznets memorial lectures of the Economic Growth Center, Yale University*, London 1991, p. 13.

¹⁹ Sylla and Toniolo, *Patterns of European industrialisation*, pp. 16-17.

den te worden verbeterd. Er werd een voorwaardenscheppend beleid gevoerd. Kern van de zaak was dat aanbieders zelf afzetmarkten vonden. Alleen als de markten niet in staat waren het aanbod op te nemen, moest de staat als agent van groei optreden.²⁰ Voor het overige was de ondernemer op zichzelf aangewezen: elk commercieel succes van enige omvang had effect: de productiviteit, het consumptieniveau en de investeringen stegen. De vraag naar complementaire goederen nam toe. Dientengevolge traden Thünense effecten op. De vraag naar hoogkwalitatieve producten in het snel uitdijend centrum leidde ertoe dat in een steeds ruimere zone verwerkende industrieën ontstonden. Daardoor werden de schaalvoordelen van het centrum evenwel verder versterkt, een handicap die slechts kon worden overwonnen door exporten centraal te stellen. Hoge inkomens, ontvangen uit exporten, stimuleerden ook in de periferie een snelle uitbouw van de dienstensector, zoals het transportwezen, de kredietverlening en de verzekeringsbranche.²¹

Helaas was export en daarmee gepaard gaande schaalvergroting zonder ingrijpende structuurveranderingen slechts voor enkele producten te bereiken. De productiviteitsstijging die nodig was om de exporten te stimuleren leidde, volgens Baumol en Easterlin, tot een Schumpeteriaanse wedstrijd in innovaties. De productie werd in toenemende mate onderworpen aan de wetten van de concurrentie. Op lange termijn leidde de technologische vooruitgang soms zelfs tot verplaatsing van centra omdat de kostenvoordelen elders groter waren dan op de plaats, waar het allemaal begon.²² Voor het zover kwam, werd gewoonlijk nog gepoogd de exportbasis en de concurrentiepositie van de zich ontplooiende regio te handhaven door de transportkosten te drukken. Infrastructurele werken, zoals aanleg van wegen, kanalen en vliegvelden, kregen veel aandacht.²³ Vrij algemeen is men het erover eens dat daling van de transportkosten geen reden is de internationale handel te doen toenemen, al helpt het wel.²⁴ Fourastié²⁵ en Abramovitz²⁶ wezen erop dat voor

²⁰ Sylla and Toniolo, *Patterns of European industrialisation*, p. 16.

²¹ North, *Location theory*, pp. 243-245.

²² Baumol, *Productivity growth*, pp. 1077-1079; Easterlin, *Regional income trends*, p. 49.

²³ Baumol, *Productivity growth*, p. 1077, en North, *Location theory*, pp. 242-245.

²⁴ D.C. North, *Institutions, transaction costs and the rise of modern empire*, in: J.D. Tracey, *Political economy of the merchant empires*, Cambridge 1991, p. 23.

technologische innovaties op lange termijn hetzelfde geldt. Het als gevolg van technologische vooruitgang stijgend inkomen dreigt de wet van het dalend grensnut van Goschen uit zijn winterslaap te wekken: verzadiging en stagnatie zijn het gevolg. Ook stijgen, wanneer de nadruk ligt op innovatie, de kosten van een inhaalslag voortdurend. Het nut van elke innovatie neemt af naarmate de afschrijvingstermijn verstrijkt: elke volgende poging langs deze weg achterstanden weg te werken, is duurder dan de vorige. De verhouding kapitaal-arbeid wijzigt in opwaartse richting. Niettemin mag de innovatie niet worden verwaarloosd. De straf op technologische achterstanden wordt steeds groter. Gelukkig is het mogelijk een beetje tijd te winnen bijvoorbeeld door te profiteren van free-rider effecten of door de R. en D. kosten in de greep te houden. Het is zaak de bereidheid het beleid op groei te richten te blijven stimuleren en te streven naar een breed draagvlak. Tijdens een inhaalmanoeuvre moet aanpassingsbereidheid permanent aanwezig zijn en dat in aanzienlijke mate. Institutionele kaders komen in een breed veld onder druk. Van overheid, ondernemers en samenleving wordt een steeds grotere inzet geëist, alsmede de bereidheid risico's te nemen.²⁷

Een en ander manifesteert zich in het bijzonder op de arbeidsmarkt. In groeiende economieën neemt de arbeidsdifferentiatie toe. Dat heeft behalve een hoge mate van kapitaalmobiliteit ook verplaatsing van arbeidsmarkten tot gevolg met wisselende effecten. Pendel leidt wel tot stijging van koopkracht in de achtergebleven streek waar de pendelaars vandaan komen, maar niet tot verhoging van arbeidsproductiviteit of enigerlei vorm van zichzelf versterkende groei aldaar.²⁸ Migratie gaat gepaard met free-rider-effecten: de kosten van opleiding komen goeddeels voor rekening van het thuisland; het consumptieniveau in de streek van vestiging blijft achter omdat de arbeidskrachten hun zuur verdiende geld deels

²⁵ J. Fourastié, *Le grand espoir du XXe siècle*, Paris 1949, geciteerd door Ritzerfeld, Die structurelle Neuorientierung, pp. 278-279.

²⁶ Abramovitz, *Catching up*, p. 294.

²⁷ Abramovitz, *Catching up*, pp. 387-388 en 401-406; M. Olsen, *The rise and fall of nations : economic growth, stagflation and social rigidities*, New Haven 1982, pp. 224-237; Baumol, *Productivity growth*, pp. 1077-1079; Easterlin, *Regional income trends*, p. 493.

²⁸ Easterlin, *Regional income trends*, pp. 45-47.

naar huis overmaken; innovatieve investeringen worden nagelaten omdat men zich verlaat op de vakkennis van de binnengekomen vreemdelingen.²⁹ Arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit divergeren naar gelang de kwaliteit van de economische groei.³⁰ Voor de cultuurpatronen binnen bedrijven en economische sectoren is dit van doorslaggevende betekenis: de relaties tussen bedrijfsleiding en arbeidskrachten worden bepaald door een spelelement: de strijd om de controle over de arbeidsmarkt wordt al onderhandelend gestreden.³¹

Alle genoemde factoren speelden bij het inhalen van achterstanden een rol, zij het met flinke regionale verschillen. Inmiddels is van inhalen geen sprake meer. In Noordwest-Europa zijn de welvaartsverschillen tussen staten en binnen deze staten naar regio's dermate drastisch genivelleerd, dat een heel ander type economie in zicht is gekomen. Kosten en opbrengsten zijn in vergaande mate geüniformeerd. Het propriety capitalism naar Engelse snit, voornamelijk bestaande uit verticaal gespecialiseerde bedrijven van particuliere ondernemers, heeft al in de jaren dertig van deze eeuw het loodje gelegd.³² Ook de Amerikaanse oplossing voor de inhaalmanoeuvre, de uitbouw van bedrijven door verticale integratie en het totstandbrengen van vele vestigingen op verschillende plaatsen om van kostenvoordelen te kunnen profiteren, bekend onder de naam managerial capitalism, lijkt inmiddels achterhaald. Dat is niet alleen het geval omdat - althans binnen Noordwest-Europa - met allocatiemaatregelen geen kostenvoordelen meer te bereiken zijn, maar vooral omdat meer en meer duidelijk wordt dat de prijs van een product, zoals het uit de productiehal komt en die gelijk is aan de afnemersprijs verminderd met transactiekosten, niet zozeer door de kosten van transport, tussenhandel, financiering, verzekering en dergelijke wordt bepaald, maar vooral als gevolg van de overheid in het bedrijf zelf onder druk staat.³³ Het gevolg is dat de giganti-

²⁹ J.J.M. Ritzen and H.P. van Dalen, *The economic consequences of selective migration policies* (Discussion paper series; 8810/PP), Rotterdam 1988.

³⁰ M. Goossen, *The economic development of Belgian agriculture 1812-1846 : a regional perspective*, Louvain 1993, pp. 302-303.

³¹ I.A. Jaffe, *The struggle for market power : industrial relations in the British coal industry, 1800-1840*, Cambridge 1991, pp. 197-203.

³² W. Lazonick, *Business organisation and the myth of the market economy*, Cambridge 1991, p. 14.

³³ Lazonick, *Business organisation*, pp. 14-15.

sche staf gekwalificeerde medewerkers, die zo eigen is aan bedrijven georganiseerd volgens de beginselen van het managerial capitalism, overal stevig wordt uitgedund, heel wat buitenlocaties worden gesloten en door ondernemers terug wordt gekeerd naar kerntaken, waarbij elementen van verticale integratie worden afgebouwd.

Zodra economische actoren beseffen dat zij niet langer op efficiënte wijze op de markt transacties via een bestaand beheersysteem kunnen uitvoeren, proberen zij efficiënter beheersmechanismen te ontwerpen. Aanvankelijk wordt de heroriëntatie in eigen omgeving gezocht.³⁴ Dan kan het lijken alsof het Japanse voorbeeld tot lering strekt. Daar zijn de familiebedrijven onderdeel geworden van netwerken van ondernemingen, die worden gedomineerd door machtige industriële, handelfirma's en financiële instellingen.³⁵ Pad-afhankelijkheid is er grondslag van de institutionele veranderingen: verbetering van beroepskwalificaties, kennis en informatie leveren de ondernemers additionele mogelijkheden hun doelstellingen te bereiken. Men spreekt van collective capitalism.³⁶ Zo iets biedt, zo toonden Fourastié en Abramovitz geruime tijd geleden al aan, alleen op korte termijn soelaas. De enorme versnelling van de informatieverstrekking dwingt in steeds hoger tempo tot innovatieve investeringen en technologische aanpassingen. De afschrijvingstermijn wordt steeds korter. Op de duur zijn ontwikkelingskosten niet meer terug te verdienen, zoals de vliegtuig- en automobiellindustrie al laten zien. Stagnatie is onontkoombaar.

Vernieuwingen zullen aanzienlijk verder moeten gaan. North onderscheidt vier elementen, die nauw samenhangen:

- schaalvergroting
- een kostenstructuur die normatief en maatgevend is
- innovaties die bij voorkeur institutioneel zijn
- het zoeken van aansluiting bij de kracht van West-Europa: geleidelijke intensivering van relaties over de grenzen heen.³⁷

³⁴ J.L. Campbell, J.R. Hollingworth and L.N. Lindberg, *Governance of the American Economy*, Cambridge 1991, pp. 9-10.

³⁵ Lazonick, *Business organisation*, p. 14.

³⁶ D.C. North, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge 1990, p. 112.

³⁷ North, *Institutions, transaction costs*, p. 36.

Wat het laatste element betreft voor samenwerking over de grenzen heen, biedt de Euregio Maas-Rijn gunstige perspectieven. De social capabilities zijn opmerkelijk. Medio september 1995 toonde Leboutte op een te Maastricht gehouden congres aan dat in de achttiende en negentiende eeuw nergens in Europa de integratie van economieën over landsgrenzen heen zo nadrukkelijk aan de dag trad en zo breed werd uitgebouwd als juist hier.³⁸ Al is die traditie niet overeind gebleven en vooral sedert 1914 tijdelijk weggeëbt, de voorwaarden ervoor zijn opnieuw aanwezig. Harmonisatie en convergentie van economieën zijn in deze regio hand in hand gegaan; zij hebben elkaar zelfs versterkt. Het spreidingsgetal van de besteedbare inkomens in de beide Limburgen, de provincie Luik en het westelijk deel van het Regierungsbezirk Köln bedraagt slechts vijf, lager dan de spreiding van de harmonisatie binnen de nationale economieën, een fractie beneden het convergentieniveau van Noordwest-Europa. De samenhang binnen de regio is groter dan de banden die met de onderscheiden nationale economieën worden onderhouden. Een voorwaardenscheppend beleid gericht op groei kan worden geïnitieerd, zij het bij voorkeur langs andere wegen dan in de analyses van propriety capitalism, managerial capitalism of collective capitalism wordt beschreven en dat niet alleen om de binnen die organisatiemodellen dreigende stagnatie te vermijden. De sinds enige jaren herlevende bereidheid tot samenwerking moet worden aangegrepen voor het opbouwen van wat ik zou willen noemen een integrated capitalism. Uitgaande van samenhangen ontstaan doordat de verschillen in welvaart, arbeidsproductiviteit, kostenstructuur en bestedingen zo sterk zijn teruggelopen, dient een op efficiency gebaseerde economie te worden opgebouwd.³⁹ Die kan worden bereikt door versterking van de samenhang van economische activiteiten over de grenzen heen. Dat is iets anders dan streven naar uniformiteit. Die vloeit ook niet voort uit synergie van de besteedbare inkomens. Harmonisatie van inkomens leidt per definitie niet tot gelijkvormigheid in investe-

³⁸ R. Leboutte, *Frontières politiques et régions économiques. Les bassins industriels en Europe, 1750-1914*, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monograficën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, pp. 223-236.

³⁹ Cfr. S.A. Marglin and J.B. Schorr, *The golden age of capitalism : reinterpreting the postwar experience*, Oxford 1991, pp. 43-56.

ringsniveaus, technologie productiestructuren en aard van de werkgelegenheid.⁴⁰ In deze opzichten blijven grote verschillen bestaan. In de regionale praktijk betekent dit dat Luik de nadruk legt op herindustrialisatie, Aken zich manifesteert als technologiecentrum, Belgisch-Limburg zich richt op exporterende nijverheden en Nederlands-Limburg zich graag als vervoerscentrum profileert, terwijl Heinsberg en omgeving zich volgens sommigen zouden moeten toelaggen op recreatie.⁴¹ Sterke punten uit de ene regio kunnen de nadelen van een andere regio goed maken. Kostenvoordelen kunnen worden behaald door de buurman in te schakelen, in het bijzonder wanneer het gaat om dienstverlening. Schaalvergroting wordt bereikt zonder verticale of horizontale integratie en dus zonder verlies aan dynamiek. Een flexibele economische structuur kan worden bereikt door het inschakelen van kleine en middelgrote bedrijven in een regionaal economisch netwerk dat over landsgrenzen heen functioneert.

Politieke, economische en culturele instituties zullen een aanpassing behoeven, wil men de uitdaging oppakken. Het lijkt geen twijfel dat de politieke bereidheid tot vorming van Euregionale netwerken aanwezig is. Zoals overal elders in de wereld mag van de regionale politici evenwel niet worden verwacht dat zij het voortouw nemen als het gaat om de ontwikkeling van institutionele vernieuwingen.⁴² Dat blijkt ook in de Euregio het geval. Vanuit een oogpunt van op korte termijn realiseerbare concrete actiepunten bevatten de beleidsnota's van Euregio en M.H.A.L. voornamelijk lege pagina's. Verdeling van taken en lasten, het op elkaar doen aansluiten van infrastructuren en onderwijsnetwerken blijken allemaal vrome wensen. Sommige voor het opbouwen van een grensoverschrijdend geïntegreerd netwerk van instituties noodzakelijke vernieuwingen, zoals de uniformering van monetaire structuren, onttrekken zich trouwens aan het gezichtsveld van de regiona-

⁴⁰ S. Salomon, *Themes in macro economic history : the U.K. economy 1919-1939*, Cambridge 1996, pp. 6-12; S. Berger, Introduction, in: S. Berger and R. Dore (eds.), *National diversity and global capitalism*, Ithaca 1996, pp. 1-25.

⁴¹ "Blik over de grens" : lesmateriaal over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn, Aachen 1996, C5, C6, C14; J.C.G.M. Jansen, Ter afsluiting, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, p. 240.

⁴² North, *Institutions, institutional change*, pp. 109-110.

le politici. Het is een taak van de Europese Unie, die al te vaak slechts melding maakt van nieuwe vertragingen bij de uitvoering. Het initiatief zal van economische zijde moeten komen. De mogelijkheden zijn daar royaal aanwezig. Nu bij vrijwel gelijke welvaart verschillen in arbeidskosten niet langer als allocatiefactor kunnen worden aangemerkt en door de teloorgang van propriety capitalism en managerial capitalism arbeidsverdeling geen organisatiebeginsel meer is, hoeft niemand bezorgd te zijn over een streven naar verticale integratie. Productie, distributie en afzet van goederen en diensten kunnen plaatsvinden door netwerken van zich in samenwerkingsverbanden associërende bedrijven die kris kras door het gebied gevestigd zijn en hun zelfstandigheid behouden. Voorsprongen op technologisch niveau, aanwezig in het technologiecentrum Aken en op organisatorisch vlak onder meer in het zich op export richtende Belgisch-Limburg, kunnen in heel de regio worden benut door diensten in te huren. Men hoeft de ervoor noodzakelijke know-how niet zelf te ontwikkelen.

De snelle uniformering van de bestedingen remt ook de tendens tot horizontale integratie af. Pogingen de markt te monopoliseren roept alleen concurrentie van aanbieders van specialiteiten op, zowel in de industrie als in de dienstensector. Een multilaterale organisatiestructuur, waarbij de betrekkingen van een groot aantal actoren in de sector op elkaar zijn afgestemd, hebben de voorkeur. Ook biedt de door Hoffmann c.s. geformuleerde wet van zich wijzigende voorkeuren voor bestedingen bij fluctuerende inkomens perspectief. Bij stijgende welvaart nemen de bestedingen ten behoeve van primaire levensbehoeften af en stijgen die van duurzame consumptiegoederen, huisvesting, woninginrichting en vakantie-reizen. Zodra de welvaartsgroei stagneert wordt een deel van die uitgaven opgeschort ten faveure van een goedkoop extraatje op tafel. Flexibilisering van het aanbod van goederen kan worden bereikt door een veelheid van aanbieders, die hun organisatie hebben afgestemd op het uitvoeren van kerntaken. De samenwerking binnen het netwerk bepaalt dan de omvang van de schaal en de daaruit te halen voordelen, niet de grootte van een individuele onderkenning. De interregionale schaalvoordelen vinden hun kracht in flexibiliteit, niet in marktverdelingen. Anders dan bij collective capitalism het geval is, wordt hier verstarring na korte tijd vermeden.

De voorwaarden tot het vormen van economische netwerken passend bij het integrated capitalism model in de Euregio zijn slechts deels aanwezig. Ritzerfeld stelde onlangs vast dat de economische structuur tussen de delen ervan hemelsbreed verschilt, maar dat er op afzetmarkten, toeleveringsmarkten en arbeidsmarkten nauwe banden bestaan. In sociaal opzicht is precies het omgekeerde het geval. De sociale structuren zijn identiek, maar de maatschappelijke organisaties werkzaam op arbeidsmarkten, afzetmarkten en in de toeleveringssectoren kennen hoegenaamd geen banden.⁴³ De bestaande zakelijke betrekkingen zullen niet effectief zijn, tenzij zij langs institutionele weg bevorderd wordt. Doordat het midden- en kleinbedrijf de meeste hinder ondervindt van het ontbreken van institutionele kaders, leidt het gebrekkig functioneren van institutionele kaders op de arbeidsmarkt, de afzetmarkt en de toeleveringsmarkt tot hiaten in de interregionale netwerken.

Marktregulerende institutionele aanpassingen, die zich gewoonlijk onttrekken aan de bevoegdheid van regionale organen binnen de Euregio Maas-Rijn, vormen de kern van de hervormingen die nodig zijn. Hier ligt een taak voor intermediaire instellingen op economisch niveau. Zij hebben niet het alleenvertoningsrecht. Het is nodig dat de overheden de technologische ontwikkelingen blijven volgen en waar mogelijk het voortouw nemen. Informatieverstrekking en onderzoek dienen binnen de regio op elkaar te worden afgestemd. De ervaring leert dat de informatiestromen ondanks zeer veel goede wil van betrokkenen aan weerszijde van de grenzen in het geheel geen samenhang vertonen. Een eenvoudig voorbeeld: de bibliotheekcatalogi zijn niet geïntegreerd. Het opsporen van een paar cijfers, zoals hiervoor gepresenteerd, vergt een tocht langs een flink aantal bibliotheken. Nog altijd is het voordeliger een boek te kopen dan het buiten de eigen stad te lenen.

Wat het onderzoek betreft dient onverwijld een begin te worden gemaakt met beperking van kosten. Beleidsrelevantie dient bij de voorbereiding van onderzoek prioriteit te krijgen. Van universiteit tot universiteit aanzienlijk verschillende sterke punten dienen in kaart gebracht en benut. De organisatie van het onderzoek dient te worden ontdaan van spijzieke elementen. Er dient efficiënter te worden gewerkt. Daartoe dient ook de samenwerking tussen open-

⁴³ Ritzerfeld, Die strukturelle Neuorientierung, p. 291.

bare en private onderzoeksinstellingen te worden verbeterd. De kernvraag luidt: hoe kan snel en goedkoop een spectaculair en bruikbaar resultaat worden behaald?

Bijlage Ia. Spreiding van het fiscaal inkomen per inwoner in België 1950-1993 naar provincies (België = 100)

	1950	1965	1973	1982	1991
Antwerpen	100	105	105	103	107
Brabant	123	128	120	111	110
Henegouwen	101	87	88	94	88
Limburg	66	72	80	90	92
Luik	122	106	101	102	95
Luxemburg	84	75	76	84	83
Namen	94	89	93	96	93
O.Vlaanderen	76	89	95	96	102
W.Vlaanderen	90	87	92	93	96
België	100	100	100	100	100
St. deviatie	20	18	14	8	9

Bron: N.I.S., Statistiek van het inkomen

Bijlage Ib. Spreiding van het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking in Nederland (1950-1989) naar provincies (Nederland = 100)

	1950	1965	1974	1984	1989
Groningen	97	93	93	91	93
Friesland	90	83	89	89	89
Drenthe	79	84	91	92	94
Overijssel	94	89	91	91	91
Gelderland	88	92	94	94	96
Utrecht	102	107	105	103	105
N. Holland	116	113	110	109	107
Z. Holland	110	111	108	106	105
Zeeland	101	100	98	99	98
N. Brabant	83	89	93	96	98
Limburg	88	89	92	97	98
Rijk	100	100	100		
St. deviatie	12	11	8	7	6

Bron: C.B.S., Statistiek van het inkomen

Bijlage Ic. Spreiding van het bruto besteedbaar inkomen per inwoner of proxies daarvan in Nordrhein-Westfalen 1951-1991 naar Regierungsbezirk

	1951	1966	1974	1984	1991
Düsseldorf	121	112	112	110	107
Köln	101	104	101	103	103
Münster	80	84	86	88	89
Detmold	80	94	96	93	99
Arnsberg	92	92	93	93	95
Nordr. Westf.	100				
St. deviatie	16	10	9	9	6

Bron: Statistisches Jahrbuch von Nordrhein-Westfalen

Bijlage II. Convergentie in Europa 1950-1987. De ontwikkeling van per capita inkomens in twintig Europese staten, gerelateerd aan Zweden

Staten	1950	1987
Zweden	100	100
Groot-Brittanië	108	89
België	80	84
Nederland	92	87
Frankrijk	65	95
Duitsland	65	95
Denemarken	100	95
Italië	54	86
Portugal	35	55
Spanje	43	61
Zwitserland	119	98
Finland	68	90
Oostenrijk	55	83
Noorwegen	89	112
Hongarije	59	57
Polen	47	39
Tsjecho-Slowakije	67	59
Joegoslavië	25	39
Roemenië	23	37
Sovjet-Unie	59	57
Standaard-deviaties		
N.W.Europa (Denemarken = 100)	22	6
Europese Unie (EU=100)	29	15
O. Europa (Sov. Unie=100)	36	23
alle landen	43	34

Bron: Good, The economic lag, p. 886 en Maddison, Dynamic forces, passim